Tweede Kamer der Staten-Generaal

2

Vergaderjaar 1995–1996

24 261 Bezoek aan China en Hongkong

24 469 Bezoek aan Indonesië

Nr. 2

VERSLAG VAN EEN ALGEMEEN OVERLEG

Vastgesteld 6 december 1995

De vaste commissie voor Buitenlandse Zaken[1] heeft op 1 november 1995 overleg gevoerd met minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken en minister Wijers van Economische Zaken over:

– **het bezoek van de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken aan China en Hongkong** (24 261, nr. 1);

– **Het bezoek van de minister van Buitenlandse Zaken en de minister van Economische Zaken aan Indonesië** (23 900-V, nrs. 50 en 56, 24 400-V, nr. 10, 24 469, nr. 1).

Van het gevoerde overleg brengt de commissie bijgaand beknopt verslag uit.

De heer **Bukman** (voorzitter) deelde mede dat de bespreking van het verslag van het bezoek van de minister-president aan Vietnam (24 262, nr. 1) wegens ziekte van de minister-president van de agenda is afgevoerd.

– Het bezoek van de minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken aan China en Hongkong (24 261, nr. 1)

Vragen en opmerkingen uit de commissie

De heer **Van den Bos** (D66) verheugde zich erover dat de regering de economische en politieke aandacht meer op de Aziatische regio gaat richten. Er liggen daar heel grote economische mogelijkheden. Economische aandacht voor deze regio mag niet verhinderen dat ook steeds aandacht wordt gevraagd voor de eerbiediging van mensenrechten. Het deed hem dan ook genoegen uit het verslag van het bezoek aan China te kunnen constateren dat naast het economische element, ook dat van de mensenrechten aan de orde is geweest. In hoeverre is er op dit punt ook echt sprake geweest van een dialoog? Uit het verslag kreeg hij de indruk dat op desbetreffende opmerkingen van Nederlandse zijde slechts vage reacties kwamen. Welke ervaring is opgedaan met het combineren van politieke en economische doelstellingen in één missie?

In het verslag wordt nogal de nadruk gelegd op het voeren van een één-Chinapolitiek. Welke gevolgen heeft dit voor de verhoudingen met Taiwan? Zijn de Nederlandse betrekkingen met Taiwan van andere aard dan die van de overige EU-partners met dit land en zo ja, wat is daarvan

[1] Samenstelling:
Leden: Beinema (CDA), Van der Linden (CDA), Blaauw (VVD), Weisglas (VVD), Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD), H. Vos (PvdA), Van Traa (PvdA), ondervoorzitter, Verspaget (PvdA), De Hoop Scheffer (CDA), Ybema (D66), Apostolou (PvdA), Van Middelkoop (GPV), Valk (PvdA), Sipkes (GroenLinks), Bukman (CDA), voorzitter, Boogaard (groep-Nijpels), Woltjer (PvdA), Hessing (VVD), Van den Bos (D66), Hoekema (D66), Marijnissen (SP), Verhagen (CDA), Roethof (D66), Rouvoet (RPF), Van den Doel (VVD).
Plv. leden: Leers (CDA), Bremmer (CDA), Korthals (VVD), Van der Stoel (VVD), Voûte-Droste (VVD), Van Nieuwenhoven (PvdA), Dijksma (PvdA), Lilipaly (PvdA), Gabor (CDA), De Graaf (D66), Van Gijzel (PvdA), Van den Berg (SGP), Houda (PvdA), Rosenmöller (GroenLinks), Deetman (CDA), Hendriks, Van Oven (PvdA), Hoogervorst (VVD), Dittrich (D66), Hillen (CDA), Van Ardenne-van der Hoeven (CDA), Van Waning (D66), Leerkes (Unie 55+), Bolkestein (VVD).

5K3896
ISSN 0921 - 7371
Sdu Uitgeverij Plantijnstraat
's-Gravenhage 1995

de motivering? Hij had de indruk dat de schenking van 500 mln. ORET-middelen meer export- dan ontwikkelingsrelevant was. Hoe verhoudt deze goedgevendheid ten opzichte van China zich tot die van andere Westerse landen? Ten slotte vroeg hij welke gevolgen de overgang van Hongkong naar China zal hebben voor het Nederlandse bedrijfsleven aldaar.

De heer **Hessing** (VVD) vond het bezoek aan China zowel politiek als economisch succesvol. Het is goed dat de minister-president bij diverse gelegenheden het belang van financiële dienstverlening aan de orde heeft gesteld. Vergt dit niet dat in het kader van de WTO meer prioriteit wordt gegeven aan het regelen van de bescherming van investeringen? Op papier zijn mooie resultaten geboekt, maar hoe gaat het nu verder? Welke bewindsman voert de regie en bewaakt dat gemaakte afspraken ook echt op korte termijn worden gerealiseerd? Komt er een coördinerende China-desk, ook voor het bedrijfsleven? Is gezien het belang van goede intergouvernementele betrekkingen tussen Nederland en China, voor 1996 voorzien in gecoördineerde bezoeken van bewindslieden aan China? Daarbij moet er ook aandacht voor zijn dat zaken die door China als interne aangelegenheden worden beschouwd, door alle bezoekende bewindslieden op de juiste toonhoogte aan de orde worden gesteld. Hopelijk kan daadwerkelijk worden gekomen tot versterking van de diplomatieke vertegenwoordiging van Nederland in China. Welke resultaten heeft het recente bezoek van minister Wu Yi van Moftec (ministry of foreign trade and economic cooperation) aan Nederland opgeleverd? Wat zijn de verwachtingen van de in maart 1996 te houden intergouvernementele topconferentie tussen de EU en Asean-landen? Over de geannoteerde agenda daarvoor wenste hij zo vroeg mogelijk te beschikken, teneinde hierover met de regering van gedachten te kunnen wisselen.

De heer **Van Dijke** (RPF) vond het gezien de herijking van het buitenlands beleid niet verrassend dat in het verslag van het bezoek aan China vooral veel aandacht wordt geschonken aan de intensivering van de economische relaties. Aan de Nederlandse zorg inzake de mensenrechten in China en Tibet wordt echter relatief weinig aandacht besteed. Chinese leiders praten praktijken als gedwongen sterilisatie en het één-kindbeleid goed onder het mom van de bewaking van de stabiliteit van het land. Hoe heeft de Nederlandse delegatie daarop gereageerd? Hoe heeft de delegatie zich opgesteld in de kwestie-Tibet? De veiligheidssituatie in Azië komt in het verslag onvolledig uit de verf. Hij betreurde het dat niet is geprotesteerd tegen de opmerking van Chinese zijde dat er zich in het gebied geen spanningen voordoen en dat China geen expansiedrift heeft, maar slechts invasies heeft gekend. De feiten geven toch het tegendeel aan? China geeft enorme bedragen uit aan haar defensie, met name voor de uitbouw van de marine. De raketproeven die enige tijd geleden bij Taiwan werden gehouden, geven aan dat China wel degelijk aspiraties heeft om niet alleen economisch te groeien, maar ook anderszins een regionale grootmacht te worden. In het kader van een evenwichtiger buitenlands beleid zou Nederland minder enthousiast moeten zijn over een repressief regime als het Chinese en zou de aandacht minder eenzijdig gericht moeten worden op de intensivering van de economische relaties. Ook pleitte hij voor een betere bestemming van het tamelijk hoge bedrag aan ORET-middelen. Hoe is de huidige aanwending te verdedigen?

Mevrouw **Van Ardenne-van der Hoeven** (CDA) juichte het toe dat met een aantal missies van politiek en bedrijfsleven naar Azië is gepoogd om aldaar aanwezige kansen op economisch gebied te grijpen. Hoe worden dit soort missies gecoördineerd? Doet de rol van staatssecretaris Van Dok-van Weele wel recht aan haar buitenlandse positie als minister voor

buitenlandse handel? Wordt zij belast met de coördinatie van het vervolg op deze missies? Zij miste in het verslag een concreet inzicht in de resultaten die met de missie naar China zijn geboekt. Zij steunde de poging om China te laten toetreden tot het Wereldhandelsverdrag, mits daarbij geen uitzondering op de geldende voorwaarden wordt gemaakt. Het doel van het bezoek van de minister-president aan China onderschreef zij. Is er echter niet te veel toegezegd in de sfeer van concessies en geld? Kunnen toezeggingen ter waarde van in totaal 1,25 mld wel worden nagekomen, gezien de desbetreffende voorwaarden van de OESO? Wat zijn de gevolgen voor bedrijven als niet aan deze criteria kan worden voldaan? Staat deze toezegging wel in verhouding tot het bereikte resultaat? Wat is er gedaan met eerdere kritiek op de procedures die worden gehanteerd in de ORET- en Miliev-programma's? Wat gebeurt daaraan? Is het wel zo'n goed idee om met rentesubsidies te werken?

Waardering had mevrouw Van Ardenne voor de wijze waarop van politieke zijde is getracht het probleem van de mensenrechten onder de aandacht van de Chinese regering te brengen. Bij het bevorderen van hulp en handel behoort ook aandacht voor «good governance», voor eerbiediging van de mensenrechten. Waardering had zij ook voor de aandacht die de minister van Buitenlandse Zaken heeft gevraagd voor de culturele identiteit van Tibet. Hoe werd hierop van Chinese zijde gereageerd? Is Nederland voornemens China te steunen inzake specifieke mensenrechtenprogramma's? Ten slotte releveerde zij dat de minister van Buitenlandse Zaken onlangs in een interview te kennen heeft gegeven, afstand te nemen van het oude buitenlandse beleid, dat was verzand in versteviging en vereniging van percentages. Wat bedoelde hij tegen deze achtergrond met zijn opmerking dat meer in een ruimer verband moet worden gedacht? Welke gevolgen zal dit concreet hebben voor het China-beleid?

Mevrouw **Dijksma** (PvdA) destilleerde uit het verslag een spanningsveld tussen mensenrechtenbeleid en de bevordering van handelsbetrekkingen. Gezien het belang om daarin een duidelijke positie in te nemen, deed het haar goed in de Herijkingsnota te lezen dat Nederland zich ondanks de aandacht voor haar economische belangen, onverminderd blijft inzetten voor de mensenrechten. Daarbij wordt de universaliteit van de fundamentele rechten van de mens onderstreept en wordt aangegeven dat cultuurverschillen op geen enkele wijze misstanden kunnen rechtvaardigen. Hoe denkt de minister van Buitenlandse Zaken hierover gezien de internationale discussie over de interpretatie van de universaliteit van mensenrechten en hetgeen hij tijdens een bijeenkomst van het CDJA opmerkte over cultuurverschillen tussen Nederland en Azië? Dat van Chinese zijde naar voren werd gebracht dat het gebrek aan individuele vrijheid en de beknotting van de vrijheid van meningsuiting voortkomt uit de noodzaak om de stabiliteit van het land te beschermen, verbaasde haar, omdat China nu niet bepaald een land is dat uiteen dreigt te vallen. Hoe heeft de Nederlandse delegatie hierop gereageerd? Tijdens het bezoek aan Hongkong bleek er daar grote zorg te bestaan over de dreigende corruptie vanuit China en werd ook gewezen op de problemen die China zou hebben met de grotere mate van democratie aldaar. In China waren op deze punten echter slechts geruststellende berichten te beluisteren. Hoe beoordeelt de regering dit?

De heer **Van Middelkoop** (GPV) waarschuwde dat de tevredenheid over de resultaten van het bezoek aan China niet mag doen vergeten wat voor land China eigenlijk is. China laat zich (net als in 1992) typeren als een bijkans anachronistisch bolwerk van repressief communisme, waar de vrijheid van godsdienst en van meningsuiting fundamenteel wordt beknot en waar blijkens VN-verslagen sprake is van systematische foltering, willekeurige arrestaties en gedwongen abortussen. Is het mede om volkenrechtelijke redenen niet gewenst om eens af te komen van het

destijds naar aanleiding van de onderzeebootkwestie gesloten Joint Communiqué dat ons land (als enige ter wereld) verplicht tot het voeren van een één-Chinabeleid? Van de Chinese plicht om de handelsrelaties te bevorderen is niet veel terechtgekomen. Is dit tijdens het bezoek ter sprake gebracht en zo neen, waarom niet? Is ook gesproken over de internationale verantwoordelijkheid die een land als China bereid moet zijn op zich te nemen? Te denken valt aan deelname aan VN-vredesoperaties, aan internationaal milieubeleid enz. Moet uit de formulering in het verslag, dat tijdens het bezoek is gesproken over de bedreiging van de culturele identiteit van Tibet, worden afgeleid dat Nederland het Tibetaanse onafhankelijkheidsstreven niet steunt?

Mevrouw **Sipkes** (GroenLinks) betwijfelde of de reis naar China wel in alle opzichten geslaagd is. Hooguit was het dat als handelsmissie. Dat het slechts ging om het aangaan van langdurige handelsbetrekkingen met China en niet om de bevordering van de mensenrechtensituatie leidde zij af uit het antwoord op vragen van haar hand (Aanhangsel 1994/1995 nr. 1023). In het verslag miste zij een beoordeling van de algemene politieke situatie in China. Wat is er waar van geruchten als zou een verdere liberalisering niet in het vooruitzicht zijn? Verbaasd was zij over het gebruik van ORET-middelen in het financiële pakket. Wat vindt de minister voor Ontwikkelingssamenwerking hiervan? Mensenrechten zijn volgens het verslag slechts summier aan de orde gesteld. Waar dit al gebeurde, hebben bewindslieden zich heel snel de mond laten snoeren. Waarom is niet doorgevraagd op het kennelijk uitgebreide relaas van president Jiang Zemin over de vreedzame wijze waarop hij in 1986 met studenten-protesten omging? Recentere gebeurtenissen hadden toch een heel ander karakter. Waarom is niet dieper ingegaan op de kwestie van de doodstraf? De opstelling van de minister van Buitenlandse Zaken in de kwestie Tibet stelde haar teleur, gezien de aandacht die zijn achterban hieraan schenkt. Is echt alleen gesproken over de culturele identiteit van dat volk? Is niet gesproken over de praktijk van gedwongen sterilisatie en de schokkende omstandigheden in staats-kindertehuizen? Is helemaal niet gesproken over Chinese wapenleveranties aan Birma, contacten met de Rode Khmer, nucleaire leveranties aan Pakistan en Chinese atoomproeven?

De heer **Hendriks** vroeg aandacht voor de Chinese opstelling tegenover Taiwan, dat Nederland tot zijn belangrijkste handelspartners rekent. Is gesproken over de claim die Taiwan legt op een zetel in de VN?

Het antwoord van de bewindslieden

De **minister van Buitenlandse Zaken** onderstreepte dat men uit de mededeling dat over mensenrechten is gesproken niet moet afleiden dat er op dit gebied sprake was van een echte dialoog. De Chinese opvatting dat deze primair als een interne aangelegenheid moeten worden beschouwd, verhindert dat. Onder de steeds zelfbewuster wordende naties in Zuidoost-Azië wordt in toenemende mate anders over universaliteit van mensenrechten gedacht dan in de Westerse landen. Uitgangspunt is, dat waarden universeel zijn, maar dat de toepassing ervan cultuurgebonden is. Dit verschil in opvatting bemoeilijkt de communicatie over dit soort onderwerpen, maar zal er niet van weerhouden om steeds weer met overtuiging zo goed mogelijk aandacht te vragen voor de eerbiediging van mensenrechten. In dezen ligt de kracht in de herhaling, waarbij ten stelligste moet worden gewaakt voor een plichtmatige houding die neerkomt op: schending van mensenrechten mag, als het maar bespreekbaar is. Extra complicerend is de totaal andere opvatting die China heeft over de kwaliteit van openbaarheid. Die opvatting maakt dat kritiek op het gebied van de mensenrechten veel gemakkelijker wordt aanvaard als die niet openbaar wordt gegeven. Dit

bemoeilijkt het (in de Westerse opvatting gebruikelijke) afleggen van verantwoording in de openbaarheid. Naar verwachting zullen de nieuwe regiodirecties het mogelijk maken het mensenrechtenbeleid beter in te bedden in een constante dialoog met verschillende landen. Daarbij moet acht worden geslagen op toonhoogtes en aandacht worden geschonken aan de culturele condities die aldaar aan een gesprek over dit onderwerp worden verbonden. Overigens deed het hem genoegen, te kunnen constateren dat thans veel meer dan voorheen via de EU wordt gesproken over mensenrechten. Soms gebeurt dat openlijk, maar soms ook niet. Dit blijkt effectiever te zijn dan een solistisch optreden.

Nederland erkent de territoriale integriteit van China en steunt derhalve niet het Tibetaanse streven naar onafhankelijkheid. Wel vindt het dat de Chinese autoriteiten thans geen recht doen aan het Tibetaanse recht op culturele identiteit. Het voeren van een één-Chinapolitiek is voor alle landen van de wereld een sine qua non voor het aangaan van betrekkingen. China geeft daarop geen millimeter prijs, ongeacht of het nu om een grote of een kleine partner gaat. Over de VN-zetel voor Taiwan (waarmee Nederland alleen economische contacten heeft) is dan ook niet gesproken. Opgeven van de één-Chinapolitiek heeft vergaande consequenties voor de Nederlandse politieke en handelsbelangen in China.

China is een belangrijke militaire macht. Voortdurende internationale protesten tegen Chinese atoomproeven hebben tot op heden geen resultaat opgeleverd. Het deed de minister genoegen te kunnen constateren dat in dit soort zaken in toenemende mate wordt getracht de stem te verheffen via de kanalen van de EU. Vroeger werd dit nagelaten, omdat dan ten opzichte van het nationale standpunt te veel concessies moesten worden gedaan. Omdat de duur van het gesprek met de Chinese autoriteiten tot een zekere selectie noopte is als zodanig niet over wapenleveranties gesproken.

Geruchten als zou Hongkong worden bedreigd door corruptie vanuit China zijn in de verslaglegging slechts gerapporteerd. Het is niet aan Nederland om daar zonder meer conclusies aan te verbinden.

Een breed samengestelde regiodirectie bewaakt en coördineert na de herijking alle contacten en belangen tussen Nederland en China. Politiek blijven de desbetreffende bewindslieden aanspreekbaar. In het komende jaar kan de discussie over de algemene politieke en economische toestand van China verder worden verdiept aan de hand van rapportages van de regiodirectie. Ter ondersteuning van de intensivering van de Nederlands-Chinese economische betrekkingen is voor zeven jaar een gebonden-hulp kredietfaciliteit aangeboden van 1,25 mld., bestaande uit 500 mln. schenkingen uit ORET-middelen en 750 mln. commerciële leningen. Met het betrekken van ORET-middelen bij dit pakket heeft de minister voor Ontwikkelingssamenwerking ingestemd tijdens de uitvoerige voorbereidingsbesprekingen die vooraf gingen aan de missie naar China. De Chinese economie groeit op het moment zo krachtig dat gevreesd wordt voor de continuïteit ervan. De explosieve groei doet zich namelijk alleen voor in een smalle kuststrook, waar zo'n 400 miljoen mensen wonen, terwijl het achterland, waar zo'n 800 miljoen mensen wonen, enorm achterblijft. Het ontstaan van een te groot verschil tussen beide kan enorme gevolgen hebben. De Chinezen zelf zijn hierover minder pessimistisch dan de Westerse landen, die weinig tot geen zicht hebben op wat er in dat achterland gebeurt. Het houden van de Azië-top vond de minister van groot belang. De Kamer ontvangt de agenda hiervoor zodra die bekend is.

De **minister van Economische Zaken** deelde mede dat het bedrijfsleven participeert in een inmiddels gevormd China-platform, dat coördineert welke delegatie op welk moment wordt uitgezonden. Formeel is de minister van Economische Zaken belast met de regie van handelsmissies, maar in de praktijk wordt deze taak voor een groot deel door de staatsse-

cretaris behartigd, in een overigens zeer goede samenwerking met betrokken vakdepartementen. Die goede samenwerking is er ook tussen de ministeries van Economische Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking bij de invulling en sturing van het aan China aangeboden financiële pakket. In het kader van de herijking zal worden bezien hoe een pakket als dit het beste als één geheel kan worden gemanaged. Voor de hulpontvanger maakt het namelijk niet uit waar het geld precies vandaan komt. Twee keer per jaar wordt in overleg met China de invulling van het hulpprogramma bezien.

– Het bezoek van de minister van Buitenlandse Zaken en de minister van Economische Zaken aan Indonesië (23 900-V, nrs. 50 en 56, 24 400-V, nr. 10 en 24 469, nr. 1)

Vragen en opmerkingen uit de commissie

De heer **Van den Bos** (D66) ging ervan uit dat historische gevoeligheden de betrekkingen met Indonesië nog wel enige tijd zullen blijven beheersen. Toch moet van nu af de blik ook meer worden gericht op de toekomst. Indonesië heeft zeer zelfbewust gereageerd op het staatsbezoek, dat aan Nederlandse zijde als succesvol is ervaren. De rede van de Koningin, waarin rekening werd gehouden met over en weer bestaande gevoeligheden, vond hij evenwichtig. Het aanbieden van excuses voor wat er tijdens de politionele acties is gebeurd, zou in Nederland zeer slecht zijn gevallen. Zou het echter niet in een volwassen relatie tussen een ex-kolonie en een ex-moederland passen om de officiële Indonesische onafhankelijkheidsdatum te erkennen? Dat ondanks het belaste verleden van Nederlandse zijde toch de mensenrechten aan de orde zijn gesteld, waardeerde hij. Zijn nog nadere mededelingen te doen over de mogelijke executie van een tweetal politieke gevangenen? Wat vindt de Indonesische regering van het verlangen van oud-indiëgangers en Indische gasten in Nederland om hun levensavond in Indonesië door te brengen?

De heer **Hessing** (VVD) constateerde dat het staatsbezoek aan Indonesië een positieve uitstraling heeft gehad op de parallelle economische missie (PEM). Het verheugde hem dat op diplomatiek verantwoorde wijze de relaties met Indonesië uit het slop zijn gehaald. Er zal echter nog veel moeten gebeuren om opgelopen achterstanden in te halen. Zo blijven de Nederlandse investeringen zeer fors achter in vergelijking tot die van andere Europese en Aziatische landen. Waardering had hij voor het financiële pakket dat aan Indonesië is aangeboden, waarvan hij overigens betwijfelde of het genoeg zal zijn voor zeven jaar. Wordt de Kamer geïnformeerd over de Indonesische reactie hierop? In het kader van de WTO moet prioriteit worden gegeven aan investeringsbescherming. Bijzondere aandacht vroeg hij voor een goede regie van de follow up. Worden bezoeken in de komende jaren goed gepland? Extra aandacht vroeg hij ook voor de opleiding van jonge Indonesiërs in Nederland. Cijfers tonen aan dat de Nederlandse positie op dit punt sinds 1992 zeer drastisch is verslechterd. Kan op korte termijn een plan van aanpak tegemoet worden gezien? Promotie door internationaal bekende Nederlanders zou op dit gebied veel goed kunnen doen. Hopelijk wordt in de komende maanden de nota «Focus op Azië» uitgewerkt in concrete landen-beleidsplannen uitgewerkt.

De heer **Van Dijke** (RPF) sloot zich aan bij de door zijn voorganger gestelde vragen op economisch terrein. Duiden de door de bewindslieden van Economische Zaken en van Buitenlandse Zaken gehanteerde bewoordingen bij de beoordeling van het bezoek aan Indonesië (resp. «succesvol» en «alleszins bevredigend») op een verschil in waardering en zo ja, is de kwestie van de mensenrechten hier wellicht debet aan?

«Pronkt» Nederland op dit punt met een trauma? Het bedrijfsleven heeft veel orders binnengehaald, maar op het punt van de mensenrechten is weinig of geen succes geboekt. Hoe moet in dat licht worden geoordeeld over de opvatting van de minister-president, dat een staatsbezoek goede mogelijkheden biedt om op een aantal gebieden tot contacten te komen die anders in het verkeer tussen landen moeilijker tot stand kunnen komen? Tijdens het bezoek is weinig gesproken over minderheden in Indonesië. Over de positie van de Papoea's staat in het verslag niets te lezen. Ook ontbreekt een politieke beoordeling van feiten. Ten aanzien van Irian Jaya wordt slechts gemeld dat de ontwikkelingen aldaar de aandacht van de EU hebben. Nederland moet in deze kwestie binnen de EU een actievere rol spelen. Niet zonder betekenis vond hij het dat over de Molukkers totaal niets is gezegd. Hij betreurde het dat deze bevolkingsgroep van de politieke agenda verdwenen lijkt te zijn en dat de minister-president tijdens de behandeling van zijn begroting niet wilde toegeven dat de Molukkers na het uitroepen van de onafhankelijkheid in 1951 onrecht is aangedaan.

Mevrouw **Van Ardenne-van der Hoeven** (CDA) miste in de verslaglegging een oordeel van het bedrijfsleven over de geboekte successen. Was ook het MKB in de delegatie vertegenwoordigd en zo neen, wordt deze bedrijfstak dan nadrukkelijker betrokken bij de voortgang? Ook zij signaleerde met schrik dat Nederland ver achterblijft bij het investeren in de opleiding van jonge Indonesiërs. Hoe wordt de uitwisseling van studenten en/of stageplaatsen tussen Nederland en Indonesië bevorderd? Vooral terreinen als landbouw, gezondheidszorg en management zijn hierbij van belang. Is Nederland bereid om onderzoek en ontwikkeling in Indonesië te bevorderen? Hoe verhoudt het aan Indonesië aangeboden financiële pakket zich met het verdrag betreffende de bevordering en bescherming van wederzijdse investeringen? Nu in 1992 definitief een punt is gezet achter de ontwikkelingsrelatie tussen Nederland en Indonesië moet de aandacht worden gericht op bevordering van politieke en economische betrekkingen. De aandacht voor de mensenrechten mag daarbij niet verslappen. In dat kader moet worden voortgeborduurd op de dialoog tussen de vorige minister van Buitenlandse Zaken en de Indonesische regering, over o.a. Irian Jaya, Oost-Timor, persvrijheid en vrijheid van meningsuiting. Is reeds een begin gemaakt met de toegezegde verkleining van de Indonesische militaire aanwezigheid op Oost-Timor? Zijn instellingen als Asia Watch en Amnesty International daar al toegelaten? Is de VN-rapporteur inzake standrechtelijke en buitenrechtelijke executies er al geweest?

Mevrouw **Dijksma** (PvdA) vond de toespraak van de Koningin tijdens het staatsbezoek aan Indonesië evenwichtig. Het ontzien van gevoelens van militairen die ook maar voor hun nummer opkwamen heeft hierbij een rol gespeeld, maar dat laat onverlet dat niet kan worden miskend dat sommige Nederlandse militairen tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd misdaden hebben gepleegd. Welke rol zou het aanbieden van excuses hiervoor hebben kunnen spelen bij het verbeteren van de betrekkingen en bij de eerbiediging van de mensenrechten? Hoe verhoudt de mededeling van de minister van Buitenlandse Zaken dat er voor sombere berichtgeving over het staatsbezoek geen aanleiding is, zich tot de kennelijk negatieve reacties erop in de (door de overheid gecontroleerde) Indonesische pers? Het is waardevol dat de economische betrekkingen door het staatsbezoek zijn verstevigd, maar dat mag geen aanleiding zijn om minder aandacht te geven aan de eerbiediging van mensenrechten. Zij was er ongelukkig over dat de minister van Economische Zaken in zijn uitspraken tijdens het bezoek een zeker begrip liet doorschemeren voor de stelling dat er op dit punt ook moet worden gekeken naar verschillen in cultuur. Zou het in het belang van de

behartiging van de mensenrechten niet goed zijn om te zoeken naar een manier om op enig moment een punt te zetten achter het Nederlandse koloniale verleden? Welke mogelijkheden ziet de regering? Hoe zet Nederland zich binnen de EU in voor de eerbiediging van mensenrechten op Oost-Timor en Irian Jaya? Heeft Indonesië perspectief geboden op herstel van de ontwikkelingsrelatie?

De heer **Van Middelkoop** (GPV) was blij dat het staatsbezoek niet op 17 augustus begon, omdat hij dit zou hebben ervaren als een bewijs van gebrek aan nationaal en historisch zelfrespect. Liefst had hij gezien dat nog iets meer afstand van deze datum was genomen. Is in de voorbereiding gepeild hoe oud-Indiëstrijders en Indische Nederlanders dachten over deze datum? In de verslaglegging over het bezoek viel het hem op dat in gesprekken over de mensenrechten wel kwesties als persvrijheid, vrijheid van meningsuiting, vakbondsvrijheid en de Oost-Timor aan de orde kwamen, maar niet de kwestie West-Irian. Is dit aan de orde gesteld en zo ja, hoe is daar van Indonesische zijde op gereageerd? Geconstateerd kan worden dat de relatie tussen Nederland en Indonesië in hoge mate is genormaliseerd. Voor zover zij nog een bijzonder karakter heeft, is dat verklaarbaar uit de geschiedenis en uit actueel optreden van bewindslieden. Dat tijdens het staatsbezoek geen excuses zijn aangeboden voor het verleden kon hij billijken. Waarom is dit niet gedaan? Het koloniale verleden zal hoe dan ook een rol blijven spelen, al was het maar omdat nog een grote groep Molukkers in Nederland verblijft. Hij stelde zich op het standpunt dat de Zuid-Molukkers in het verleden onrecht is aangedaan en dat er in de jaren vijftig en zestig sprake was van rechtmatig verzet. In de huidige situatie ligt dat anders. Zou het in dat verband niet het overwegen waard zijn om in het kader van het verdergaande proces van normalisering der betrekkingen tegenover deze Molukse medelanders op het verleden in te gaan in termen van recht en onrecht, uiteraard zonder dit te verbinden aan Nederlandse steun voor het RMS-ideaal?

Mevrouw **Sipkes** (Groenlinks) vond dat het staatsbezoek economisch een succes is geworden. Politiek-emotioneel ligt dat echter geheel anders. Er is een kans gemist om echt een begin te maken met de verwerking van het Nederlandse koloniale verleden. Dat geen excuses zijn aangeboden betreurde zij ten zeerste. Gezien het karakter van de Indonesische cultuur verbaasde het haar niet dat er geen blijk van is gegeven dat daar behoefte aan zou zijn. Teleurgesteld was zij ook over de inhoud van de toespraak van de Koningin en over het feit dat het staatsbezoek niet op 17 augustus begon. Zijn naast oud-Indiëstrijders ook toenmalige dienstweigeraars gevraagd om bij het staatsbezoek aanwezig te zijn? Met spijt constateerde zij uit de verslaglegging dat op het terrein van de mensenrechten geen verbetering is opgetreden. Is er contact geweest met het bedrijfsleven over gedragscodes voor de eerbiediging van de vakbondsrechten? Is het waar dat Indonesië probeert op Oost-Timor bestaande religieuze tegenstellingen aan te wakkeren en dat mensen weer worden bestempeld als communist? Wat heeft de Europese Raad van Ministers gedaan met de in 1994 door het Europees Parlement aanvaarde resolutie die opriep om stelling te nemen in het conflict tussen Indonesië en Oost-Timor en militaire steun en wapenleveranties aan Indonesië vooralsnog stop te zetten? Wat betekent dit voor een mogelijke Nederlandse levering van fregatten aan Indonesië?

De heer **Hendriks** releveerde destijds zelf als militair, namens het Nederlandse volk en met instemming van het parlement, betrokken te zijn geweest bij de politionele acties. In dat verband wees hij erop dat in augustus 1949 zo'n 1 500 dienstweigeraars alsnog naar Indonesië zijn vertrokken om te proberen daar als militair orde en rust te brengen. Uit persoonlijke ervaring was hij ervan overtuigd dat Nederlanders steeds

naar eer en geweten hebben gehandeld en dat excessen zijn bestraft. Met het schuldcomplex waarmee deze oudere generatie is opgezadeld, wenste hij de jongere generaties niet te belasten. Welke toekomstmogelijkheden ziet de minister voor de groep Molukkers die thans nog in Nederland verblijft?

Het antwoord van de bewindslieden

De **minister van Buitenlandse Zaken** benadrukte dat een staatsbezoek per definitie niet bedoeld is om controversiële kwesties aan de orde te stellen. Het is namelijk bedoeld om een brug te slaan tussen twee naties. Een staatsbezoek is dan ook pas geslaagd als het in beide naties zoveel mogelijk positief wordt ervaren. Dat vereist dat gevoeligheden over en weer zoveel mogelijk worden ontzien. Bij het staatsbezoek aan Indonesië was dit niet eenvoudig, niet omdat Nederland en Indonesië als zodanig op zeer slechte voet met elkaar zouden staan, maar omdat groepen Nederlanders met elkaar een probleem hebben over Indonesië. Het staatsbezoek kon derhalve alleen als geslaagd worden beschouwd als het dit probleem in het eigen land niet zou vergroten. In de felle discussie over het aanbieden van excuses voor het verleden herkende hij het typisch Nederlandse trekje dat pas excuses zijn aangeboden als dit ook met zoveel woorden is uitgesproken. Dat kan echter ook blijken uit gedragingen en omschrijvingen. In haar rede heeft de Koningin een houding tegenover het verleden aangenomen waarin het woord excuus als zodanig niet viel, maar waarin iedereen die dat wilde, kon zien hoe Nederland zich ten opzichte van zijn verleden voelt en opstelt. Zo gezien was deze rede wel degelijk een poging tot verzoening. Hij had het gevoel dat discussies in Indonesië over deze kwestie niet zozeer voortkwamen uit de eigen behoefte aan excuses, maar veeleer een reactie waren op het hierover in Nederland gerezen meningsverschil. Tegen deze achtergrond verwonderde hij zich niet over tegenstrijdige berichtgeving over het staatsbezoek in de Indonesische pers, waarbij negatieve berichtgeving zich vooral beperkte tot kranten in Djakarta.

In april 1994 is via de Nederlandse ambassade in Indonesië onderzocht of het mogelijk zou zijn het staatsbezoek te laten aanvangen op 17 augustus. De Indonesische diplomatieke reactie hierop maakte duidelijk dat men mogelijkheden wilde onderzoeken, maar dat men er toch wel enige moeite mee had. In de periode dat dit onderzoek aan Indonesische zijde liep, werd Indonesië geconfronteerd met verzoeken van diverse staatshoofden om de herdenking van de onafhankelijkheid te mogen bijwonen. Hierop liet de Indonesische regering om haar moverende redenen weten, dat deze dag intern zou worden gevierd. In lijn hiermee werd aan de Nederlandse regering gerapporteerd dat het niet goed zou uitkomen om het staatsbezoek op 17 augustus te starten. Het Nederlandse staatshoofd zou dan de enige gast zijn. Deze uitslag was de Nederlandse regering niet geheel onwelkom, omdat de inmiddels in Nederland zelf losgebrande discussie over het bezoek als zodanig duidelijk had gemaakt dat een keuze voor 17 augustus als begindatum tot extra controverses zou leiden. Vanwege de historische context is in die situatie vastgesteld dat het van groot gewicht zou zijn als het Nederlandse staatsbezoek als eerste, zo kort mogelijk op de zeventiende augustus zou volgen.

Aan de vooravond van de festiviteiten rondom de viering van de Indonesische onafhankelijkheid zijn een viertal prominente Indonesiërs vrijgelaten die ter dood waren veroordeeld en geen gratie hadden gekregen. Deze vrijlating riep a contrario de reactie op dat degenen die niet waren vrijgelaten, kennelijk toch nog zouden worden geëxecuteerd. Tijdens een drietal gesprekken met minister Alatas werd duidelijk dat hiervan geen sprake was en dat voortzetting van hun hechtenis slechts betekende dat hen geen gratie zou worden verleend. In gesprekken met minister Alatas is tevens de terugkeer van oudere Indonesiërs ter sprake

gebracht. Ook de Koningin zelf heeft hier aandacht voor gevraagd. Hierop is van Indonesische zijde de bereidheid getoond om de daarvoor benodigde aanpassing van de Indonesische vreemdelingenwetgeving serieus te bestuderen. Deze serieuze bereidheid is recent nog herbevestigd in contacten met Indonesische bewindslieden.

De minister vond het niet juist om in het kader van dit algemeen overleg in te gaan op gesprekken met de Molukse gemeenschap over verleden, heden en toekomst. Beter leek het hem hierover van gedachten te wisselen aan de hand van een aparte notitie. Wel wenste hij vooraf duidelijk te maken dat aan zo'n gedachtenwisseling van Nederlandse zijde geen staatkundige consequenties verbonden kunnen zijn. Wel kan worden gesproken over sociaal-psychologische en politieke aspecten. In dit kader deed het hem genoegen te constateren dat Indonesië positief reageerde op aandrang van Nederland om jonge Molukkers weer in de gelegenheid te stellen hun land van herkomst te bezoeken.

Aan de mensenrechten is, voor zover dit binnen de marges van een staatsbezoek past, aandacht besteed. Daarbij is wel degelijk gesproken over Irian Jaya. Dat dit niet in de verslaglegging is vermeld, speet de minister bijzonder. Het Indonesische leger is nog steeds present op Oost-Timor, ook al zijn recent twee bataljons teruggetrokken. De VN-rapporteur inzake standrechtelijke en buitenrechtelijke executies heeft Oost-Timor nog niet bezocht. Dit moet gebeuren vóór maart 1996, als de desbetreffende VN-conferentie in Genève bijeenkomt. In tegenstelling tot groepen als Amnesty International en Asia Watch heeft het Rode Kruis inmiddels wel toegang tot het gebied gekregen. Aangaande de toekomstige mensenrechtensituatie stelde de minister vertrouwen in de positieve kracht van de vele Indonesiërs die vinden dat een groot land als het hunne niet voortdurend aan de schandpaal kan worden genageld op dit gebied. Ook wees hij op het belang om kritiek niet te geven vanuit een puur Westerse visie, zonder rekening te houden met andere culturele opvattingen en met achterstanden in sociaal-economische ontwikkeling. Naar kritiek die daar wel rekening mee houdt, wordt wel degelijk geluisterd. Dat soort kritiek wenste hij dan ook bij voortduring te blijven geven, ook al zal dat niet altijd even gemakkelijk zijn.

Het staatsbezoek is een belangrijk merkteken dat aangeeft dat beide naties willen overgaan naar een nieuwe periode waarin er grote mogelijkheden zijn voor samenwerking op economisch, politiek en cultureel (incl. mensenrechten) gebied. De successen op economisch gebied getuigen hiervan. Ook deed het hem genoegen, met zijn Indonesische collega van Buitenlandse Zaken op een buitengewoon vruchtbare manier te hebben kunnen spreken over mogelijkheden voor politieke samenwerking. In dat kader is benadrukt dat het van groot belang zou zijn als Indonesië ('s werelds grootste moslimland met de tolerantste en modernste instelling) betrokken zou zijn bij de oplossing van het Bosnische probleem. Dit speelt nu een rol bij de inrichting van de commandostructuur voor de troepen die na het sluiten van een vredesakkoord naar Bosnië zullen worden gezonden. Verder is een (op DG-niveau voor te bereiden) jaarlijkse ontmoeting afgesproken, waarin zaken aan de orde kunnen komen die politiek zowel voor Indonesië als Nederland van belang zijn. Zo'n herstel van de politieke betrekkingen had hij enkele jaren geleden totaal nog niet voor mogelijk gehouden. Ten slotte zegde de minister nog toe, niet beantwoorde vragen alsnog schriftelijk aan de Kamer te doen toekomen.

De **minister van Economische Zaken** wees erop dat Nederland naar rato van de omvang van zijn economie een belangrijke rol speelt in de wereld. Hij ging ervan uit dat de goede relatie die tijdens het staatsbezoek is opgebouwd met minister Hartarto een belangrijke rol zal kunnen spelen bij het weer vlot trekken van Nederlandse investeringen in Indonesië. Dat de relatieve Nederlandse achterstand op dit gebied louter een gevolg is

van wat er in 1992 tussen beide landen is voorgevallen, ontkende hij. Formeel is van Indonesische zijde intussen medegedeeld dat volledig en van harte wordt ingestemd met het financiële pakket. Minister Habibie heeft tijdens een recent bezoek aan Nederland gepleit voor het beschikbaar stellen van beurzen voor de uitwisseling van studenten. Hiervoor zijn door minister Avé tijdens het staatsbezoek al enkele concrete voorstellen gedaan. Probleem hierbij is dat slechts een beperkt deel van het hiervoor in Nederland beschikbare budget kan worden gebruikt. Vooralsnog kan er geen sprake van zijn dit soort activiteiten uit het budget voor ontwikkelingssamenwerking te financieren. Wellicht kunnen ook middelen beschikbaar worden gesteld uit de reguliere begroting van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. De nieuwe regiodirecties zullen zich daarover moeten buigen. Uitwisseling van kennis is in het aan Indonesië aangeboden pakket opgenomen. Op dit gebied is tijdens het bezoek zelfs al een overeenkomst getekend door Marin. De door het vorige kabinet met Indonesië gesloten investeringsbeschermingsovereenkomst (IBO) heeft geen invloed op het financiële pakket. Binnen de WTO wordt gepoogd om meer aandacht te krijgen voor multilaterale regeling van hetgeen in dit soort overeenkomsten is neergelegd.

Voor het einde van 1995 moet een zodanig instrumentarium zijn ontwikkeld dat projecten van start kunnen gaan. Met minister Hartarto is overeengekomen in een jaarlijkse bijeenkomst de verdere ontwikkeling van de relaties tussen Nederland en Indonesië te bespreken. Daarbij zal ook het bedrijfsleven betrokken zijn. Ook worden overige contacten tussen belanghebbenden bevorderd. Zo zal in november een groep energiedeskundigen een bezoek aan Indonesië brengen om te bezien welke kansen er op dat gebied voor Nederland zijn. Op dit terrein kan de ontwikkeling van de Indonesische economie worden gekoppeld aan het milieubeleid en het geven van steun aan het Nederlandse bedrijfsleven. Hoewel het bezoek nog niet formeel is geëvalueerd is al wel duidelijk dat het bedrijfsleven er positief over oordeelt. Het MKB was in de delegatie redelijk goed vertegenwoordigd. Bovendien hebben vele contacten die zijn gelegd door grote ondernemingen, directe consequenties voor het toeleverende MKB. Verder is het exportbeleid er sterk op gericht om het MKB nauw te betrekken bij samenwerkingsprojecten.

De minister gaf aan, de principes van het Nederlandse mensenrechtenbeleid volledig te onderschrijven. Tegen die achtergrond verduidelijkte hij dat door hem tijdens het bezoek aan Indonesië gemaakte opmerkingen over dit onderwerp niet zijn eigen overtuigingen of de principes van dat beleid betroffen, maar de vormgeving ervan. Verder sloot hij zich geheel aan bij hetgeen minister Van Mierlo over dit onderwerp naar voren bracht. Hij vond het geen taak voor het Nederlandse bedrijfsleven om in Indonesië vakbondsactiviteiten te stimuleren. Op politiek niveau wordt (uitgaande van de desbetreffende ILO-normen) gesproken over de rol die vakbonden in een samenleving kunnen spelen. Opvallend vond hij het wel dat het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië een leidende rol speelt bij de ontwikkeling van goede arbeidsverhoudingen. De liberalisatie van de handel en het aantrekken van investeringen leidt tot een grotere, goed opgeleide middenklasse die geld heeft om te besteden. Dit zal weer leiden tot een grotere roep om een opener samenleving. Het Nederlandse bedrijfsleven speelt hier een grote rol bij.

De fungerend voorzitter van de commissie,
Bukman

De griffier van de commissie,
Janssen